

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Шелестова Л.В.

доктор пед. наук, ст. наук. співробітник,
пров. наук. співробітник відділу дидактики
Інституту педагогіки НАПН України

Пізнавальна активність є однією із якостей особистості, яка відіграє важливу роль у становленні її індивідуальності. Молодший шкільний вік є важливим періодом у розвитку пізнавальної активності дитини, а отже – й у становленні її індивідуальності. Різні аспекти розвитку пізнавальної активності досліджували педагоги та психологи: С. Богданова, І. Вікторенко, Н. Гродська, Г. Коберник, С. Козачук, В. Моляко, В. Лозова, О. Савченко, О. Скрипченко, Л. Чосік та інші.

У психолого-педагогічній науці немає уніфікованого визначення поняття «пізнавальна активність». Детальний аналіз існуючих визначень здійснила К. Сачава [8]. Ми лише окреслимо тезово основні положення, якими оперують науковці. Вони виділяють такі характеристики цього наукового феномену:

- невід’ємна умова пізнавальної діяльності суб’єкта, виявляється у процесі її перетворювальної діяльності й передбачає ставлення суб’єкту до оточуючих явищ і предметів;

- психічний стан, який виявляється в настрої розв’язувати інтелектуальні завдання;

- готовність і прагнення до енергійного оволодіння знаннями;

- діяльний стан учня, який характеризується прагненням до навчання, розумовою напругою і виявом вольових зусиль у процесі оволодіння знаннями;

- ставленням учня до змісту та характеру діяльності, його прагнення мобілізувати свої морально-вольові зусилля для досягнення навчально-пізнавальних цілей;

- особистісне утворення, яке виражає індивідуальний відгук на процес пізнання, живу участь, розумово-емоційну чуйність учня в пізнавальному процесі;

- найважливіша рису характеру, якість особистості, що виявляється в енергійності, ініціативній діяльності, у праці, навчанні, суспільному житті, у різноманітних видах творчості, у грі тощо;

- стан готовності особистості до пізнавальної діяльності, той стан, що передуює діяльності й породжує її розумову активність як потребу в розумовій діяльності та інтелектуальну як потребу мислити, а не взагалі когнітивну діяльність;

- якість особистості, яка спрямовує пізнавальні потреби на всіх етапах життя людини і у різних видах діяльності: грі, навчанні, праці;

- стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності;

- мобілізування інтелектуальних, морально-вольових сил на досягнення конкретної мети навчання, прояв самостійності, ініціативи, творчості у процесі діяльності

- стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності, а також знаходить вияв у якості пізнавальної діяльності.

Як бачимо, попри відсутність уніфікованого визначення поняття «пізнавальна активність», суттєвих розбіжностей у розумінні цього наукового феномену немає. Тому можемо зробити таке узагальнення: пізнавальна активність є властивістю людини, яка виявляється у ставленні суб'єкта до пізнання навколишнього світу і себе у ньому; є проявом самостійності та індивідуальності; втілюється через готовність та прагнення людини осягнути невідоме; найбільш повно реалізується і розвивається у пізнавальній діяльності; характеризується розумовим напруженням і виявленням морально-вольових зусиль особистості задля засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності.

Визначення структури пізнавальної активності є складним і дискусійним. С. Богданова, спираючись на структуру навчально-пізнавальної діяльності (О. Скрипченко) [9], називає такі структурні елементи пізнавальної активності: цільовий, мотиваційний, емоційний, вольовий, змістово-інформаційний, операційний, комунікативний, результативний, контрольний-оцінний компоненти [1]:

- *цільовий компонент* визначає цілісність і спрямованість процесу учіння; є усвідомленим передбачуваним образом бажаного результату діяльності, на досягнення якого спрямовуються дії суб'єкта пізнання.

- *емоційний компонент* забезпечує реалізацію інших складників пізнавальної активності, оскільки ефективність пізнання (зокрема й навчального пізнання) залежить від спрямованості переживань, почуттів, емоцій суб'єктів пізнання.

- *мотиваційний компонент* є одним із найважливіших складників у структурі пізнавальної активності, адже мотиви є спонукою, джерелом, основою, «енергетичним ресурсом» цілеспрямованої пізнавальної активності; містить потреби, мотиви, інтереси.

- *вольовий компонент* забезпечує високий ступінь і цілеспрямованість прояву пізнавальної активності.

- *змістово-інформаційний компонент* забезпечує засвоєння і накопичення знань про навколишній світ і себе у ньому; пов'язаний з пошуком, прийомом, сенсорно-перцептивною переробкою, зберіганням та використанням суб'єктом інформації;

- *операційний компонент* забезпечує процесуальний перебіг пізнавальної активності, охоплює мисленнєві дії (операції), пізнавальні процеси, практичні вміння та навички, способи здобуття та переробки інформації;

- *комунікативний компонент* визначає адекватне (таке що відповідає віку дитини за кількістю та якістю), партнерське, демократичне спілкування суб'єктів пізнання;

- *результативний компонент* охоплює усі психічні зміни, що відбуваються внаслідок прояву цього феномену: виникнення або ж вдосконалення потреб, мотивів, цілей, інтересів, здібностей, а також пізнавальних процесів, інтелектуальних механізмів, властивостей особистості (зокрема вольових рис) тощо; весь час знаходиться в динаміці, зазнає змін, постійно трансформуючись і збагачуючись новоутвореннями;

- *контрольно-оцінний компонент* забезпечує продуктивність, довільність і регульованість пізнавальної активності за допомогою контролю (самоконтролю) і оцінювання (самооцінювання); контроль містить такі складники: 1) модель, образ потрібного, бажаного результату дії; 2) процес зіставлення цього образу і реальної дії та 3) прийняття рішення про продовження або корекцію дії.

Попри велику кількість досліджень, окремі аспекти недостатньо розроблені, зокрема питання методів дослідження пізнавальної активності учнів, критеріїв та показників їх сформованості.

Виділення критеріїв як суттєвих ознак, на основі яких досліджується наявність певної якості та рівні її сформованості у респондента, є одним із найскладніших у психолого-педагогічній науці. Вони мають базуватися на структурі поняття та їх має бути стільки, щоб вони, з одного боку, відображали найбільш суттєві характеристики об'єкта; з іншого – результати вимірювання мають бути зручними у фіксації та обробці в умовах шкільного навчання.

Серед критеріїв оцінювання пізнавальної активності називають такі: допитливість школяра, що виявляється у змістовних запитаннях; ініціативність його дій – участь у дискусіях та обговореннях; засвоєння інформації за межами шкільного навчання; володіння засобами вирішення інтелектуальних завдань, орієнтацію на спосіб дії; самостійність мислення, критичність та самокритичність тощо (М. Мамажанов) [5].

На думку І. Вікторенко найбільш повно усі сторони пізнавальної активності молодших школярів охоплюють такі критерії оцінювання: енергійність, сумлінність у реалізації конкретних дій, старанність, ретельність, готовність оволодіти знаннями та прагнення самостійно здобувати їх, вибір способів діяльності, використання здобутих знань у нових ситуаціях, ініціативу, самостійність, інтерес, новизну, оригінальність, оптимальність [2].

Суттєвими ознаками пізнавальної активності молодших школярів, зазначає Г. Коберник, є: емоційні прояви (задоволеність шкільним навчанням; посилений інтерес до предмета, захопленість новим матеріалом, оптимістичний стан на уроках); інтелектуальні показники (постановку питань на поглиблення змісту почутого, побаченого, прочитаного; бажання доповнити або конкретизувати відповіді однокласника; мисленнєву та мовленнєву активність тощо); вольові риси (самостійність під час виконання завдань підвищеної складності; прояви настирливості, терпіння під час додання труднощів у навчальному процесі;

самоорганізованість під час навчальної діяльності тощо); рівень сформованості навчальних умінь та навичок самоконтролю, самоорганізації в навчальних ситуаціях; репродуктивний, продуктивний чи творчий характер оперування набутими знаннями [4].

Досліджуючи особливості пізнавальної активності молодших школярів у процесі засвоєння ними іноземної мови, С. Козачук вказує такі критерії: рівень засвоєних знань, володіння уміннями та навичками іншомовного спілкування; допитливість; енергійність (працездатність – здатність до тривалого напруження під час занять з іноземної мови); інтерес, позитивна пізнавальна мотивація до вивчення іноземної мови; інтенсивність та глибина пов'язаних з навчанням емоційних проявів; ініціативність; самостійність (автономність) під час виконання завдань різної складності; регулярність виконання домашніх завдань; сумлінність, старанність та ретельність у виконанні завдань; наполегливість; самоконтроль та самоорганізованість під час занять іноземною мовою [5].

З огляду на вищевикладене, зробимо певні узагальнення: пізнавальна активність молодших школярів може досліджуватися відносно певного навчального предмета; з'ясувати рівні її сформованості можна за допомогою таких основних критеріїв: якість знань з певного предмета; особливості емоційно-ціннісного ставлення до вивчення певного предмета й до пізнання загалом; характер взаємодії з навчальним змістом. Кожен із критеріїв конкретизується у показниках, які можуть проявлятися різною мірою (високою, достатньою, середньою, низькою).

Показниками першого критерію є: повнота знань з певного навчального предмета (орієнтація в основних одиницях змісту); реалістичність знань (розуміння об'єктивності реального світу, відповідність реальному стану справ, елементарна розсудливість); усвідомленість (розуміння сутності елементарних явищ, їх називання та віднесення до певних категорій); системність (елементарне розуміння цілого і його складових частин, бачення елементарних зв'язків і відношень між об'єктами).

Показниками другого критерію є емоційні реакції дітей у процесі взаємодії з навчальним змістом (вид емоційної реакції — інтерес, радість, байдужість, задоволеність тощо; сила емоційної реакції — виразність, щирість тощо); зміст оцінних суджень щодо навчального предмета; мотиви ставлення до нього.

Показниками третього критерію є: спрямованість діяльності щодо навчального змісту (старанність, ініціативність у виборі способів діяльності, наполегливість, самоорганізованість тощо); прояви творчості (оригінальність, самостійність, критичність, гнучкість тощо) [14].

Збір емпіричної інформації про пізнавальну активність учнів початкової школі можна здійснювати за допомогою низки методів.

Досліджуючи *якість знань* з певного предмета, доречно використати індивідуальне усне опитування дітей стосовно основних одиниць змісту, тестові завдання, вивчення шкільної документації та продуктів діяльності учнів.

Для отримання якнайбільш об'єктивних даних про *особливості емоційно-ціннісного ставлення* до вивчення певного предмета й до пізнання загалом доречно використати метод спостереження та індивідуальне усне опитування.

Для отримання якнайбільш об'єктивних даних про *характер взаємодії з навчальним змістом* доречно використати метод спостереження та індивідуальне усне опитування, вивчення продуктів діяльності учнів.

Розглянемо детальніше особливості використання методу бесіди. Розробляючи опитувальники для проведення бесід з учнями, батьками та вчителем, варто враховувати соціальні ролі, вікові та психологічні особливості респондентів. Щоб бесіда не перевтомлювала, опитувальник повинен містити в середньому 15-20 запитань. Зручно для проведення опитування та для аналізу зібраних емпіричних даних, якщо опитувальник складається із закритих запитань, що передбачають вибір одного із варіантів відповіді («так», «іноді/можливо», «ні»). У формулюванні запитань варто орієнтуватися на необхідність зібрати інформацію про якість знань з певного предмета; особливості емоційно-ціннісного ставлення до вивчення певного предмета й до пізнання загалом; характер взаємодії з навчальним змістом.

У опитувальник для вчителів доречно включити запитання про таке: чи виконує учень додаткові/необов'язкові завдання; чи здатен він самостійно, без сторонньої допомоги виконувати завдання високого рівня складності; чи помічає та виправляє свої помилки та помилки однокласників; чи здатен обґрунтовувати та відстоювати власну позицію; чи усвідомлює необхідність отриманих знань у майбутньому; чи подобається дитині вивчати певний предмет; які емоції відчуває у процесі вивчення різних предметів (задоволеність, захоплення, інтерес, радість тощо); чи прагне до отримання якнайкращого результату; як часто виявляє бажання відповідати на уроці; чи охоче учень бере участь у іграх та обговореннях на уроках; чи систематично виконує домашні завдання; чи намагається розібратися у складному матеріалі з певного предмета, якщо щось незрозуміло; чи здатен до тривалого розумового напруження під час занять; чи ставить запитання, пов'язані з вивченням певного предмета тощо.

У опитувальник для батьків доречно включити запитання про таке: чи подобається дитині вивчати певний предмет; чи виявляє вона бажання відвідувати гурток з певного предмета; чи ставить запитання, пов'язані з вивченням певного предмета; чи намагається розібратися у складному матеріалі з певного предмета, якщо щось незрозуміло; чи прагне за власним бажанням виконувати додаткові завдання з певного предмета; чи здатна працювати тривалий час; чи самостійно й без нагадувань виконує домашні завдання; які емоції (позитивні чи негативні) виявляє під час занять певним навчальним предметом; чи розповідає про те, що нового або цікавого дізналась на уроках; чи прагне виконати завдання з певного предмета якнайкраще; чи помічає і виправляє власні помилки у виконання завдань; чи здатна за необхідності виконувати завдання з певного предмета замість розваг чи відпочинку; чи здатна обґрунтовувати та відстоювати власну позицію щодо вивчення певного предмета; чи усвідомлює необхідність отриманих знань у майбутньому тощо.

У опитувальник для учнів доречно включити запитання про таке: чи подобається вивчати певний предмет; чи хотілось би знати з цього предмета більше, ніж є зараз; чи берешся за виконання додаткового завдання, якщо це пропонує вчитель; чи завжди виконуєш завдання з цього предмета; чи часто дорослі нагадують про необхідність виконувати домашні завдання; чи намагаєшся виконувати завдання самостійно, без допомоги дорослих; які уроки тобі видаються цікавими; якщо виникли труднощі, чи намагаєшся ти самостійно знайти відповідь на складні запитання; чи часто потрібна допомога під час виконання завдань; чи намагаєшся ти виконати домашні завдання якнайкраще; чи можеш ти відмовитися від цікавих занять, якщо потрібно виконати домашнє завдання тощо.

Опитування можна проводити як в індивідуальній, так і груповій формі, в усній або письмовій формі. Опитуваний має вибрати один з варіантів відповіді, після чого здійснюється кількісна та якісна обробка отриманих емпіричних даних.

Кількісне оцінювання передбачає обрахунок кількості балів за кожною анкетною окремо та загалом. За кожену відповідь нараховуються бали: за відповідь «так» - 3 бали, за відповідь «іноді/можливо» - 2 бали, за відповідь «ні» - 1 бал. Первинне уявлення про рівень розвитку пізнавальної активності можна скласти на основі набраної суми балів. Підрахуйте максимально можливу суму балів, яку можна отримати за допомогою відповіді «так» на усі запитання анкети, приміром, 135, що і складає 100 %. Далі визначте кількість балів відповідно до відсотків, наприклад: до 27 балів (до 20%) - низький рівень; від 27 до 54 балів (від 20 до 40%) - нижче середнього; від 54 до 81 балів (від 40 до 60%) - середній рівень; від 81 до 108 балів (від 60 до 80%) - вище середнього; від 108 до 135 балів (від 80 до 100%) - високий рівень.

Окрім кількісного аналізу даних, необхідно здійснити їх якісний аналіз, порівняти відповіді на запитання учня (учениці), батьків та педагога, знайти співпадіння та розбіжності, зробити відповідні висновки.

Отже, важливу роль у становленні індивідуальності в молодшому шкільному віці відіграє пізнавальна активність, яка розуміється як властивість, що виявляється у ставленні суб'єкта до пізнання навколишнього світу і себе у ньому; втілюється через готовність та прагнення людини досягнути невідоме; найбільш повно реалізується і розвивається у пізнавальній діяльності; характеризується розумовим напруженням і виявленням морально-вольових зусиль особистості задля засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності.

Попри велику кількість досліджень, окремі аспекти недостатньо розроблені, зокрема питання методів дослідження пізнавальної активності учнів, критеріїв та показників їх сформованості. З'ясувати рівні сформованості пізнавальної активності молодших школярів можна за допомогою таких критеріїв: якість знань з певного предмета; особливості емоційно-ціннісного ставлення до вивчення певного предмета й до пізнання загалом; характер взаємодії з навчальним змістом. Збір емпіричної інформації про пізнавальну активність

учнів початкової школі можна здійснювати за допомогою низки методів, зокрема методу бесіди.

Список літератури

1. Богданова С. А. Проблема визначення структури пізнавальної активності в контексті суб'єктно-діяльнісного підходу. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки : зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 42(66). С. 8-14.

2. Вікторенко І. Л. Формування пізнавальної активності молодших школярів у процесі організації їхнього спілкування з батьками: дис. канд. пед. наук. Слов'янськ, 2001. 180 с.

3. Гродская Н. В. Изучение эффективности учебных действий у младших школьников как условие развития их познавательной активности. Формирование познавательной активности школьников: Сб. науч. тр. Под ред. В. И. Лозовой. Харьков, 1988. С. 43 – 49.

4. Коберник Г. І. Стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів в умовах диференційованого навчання (на матеріалі уроків математики): дис. ... канд. пед. наук. К., 1995. 232 с.

5. Козачук С. А. Визначення психологічних особливостей пізнавальної активності молодших школярів у процесі вивчення іноземної мови. Проблеми сучасної психології 2012. Вип.16. С. 532-542.

6. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. Харків, 2000. 164 с.

7. Нестеренко В. В., Дробязко Л. О. Сутність та особливості пізнавальної активності дітей дошкільного віку. Дошкільна освіта в умовах сучасного суспільства. 2011. Вип. 3. С.178—183.

8. Сачава К. Д. Взаємозв'язок навчальної працелюбності та пізнавальної активності особистості. Педагогіка. 2012. № 3.

9. Скрипченко О. В. Психолого-педагогічні основи навчання. К., 2003. 328 с.

10. Хитяева Л. П. Активизация познавательной деятельности младших школьников средствами наглядности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. К., 1985 24 с.

11. Чосік Л. Я. Дидактична організація навчального матеріалу підручника як засіб розвитку пізнавальної активності молодших школярів (на матеріалі математики): автореф. дис. канд. пед. наук: спец. К., 1995. 24 с.

12. Шелестова Л. В. Індивідуалізація навчання як пріоритетний напрямок сучасної освіти. Modern problems in science. Proceedings of the XIX International Scientific and Practical Conference. Vancouver, Canada. 2022. Pp. 586-589.

13. Шелестова Л. В. Метод спостереження у дослідженні індивідуальних особливостей нервової системи молодших школярів . Theoretical and science bases of actual tasks. Proceedings of the XXIII International Scientific and Practical Conference. Lisbon, Portugal. 2022. 703 p. P. 431 – 438.

14. Шелестова Л. В. Діагностика індивідуальних особливостей світорозуміння учнів початкової школи. Problems of science and practice, tasks and ways to solve them. *Proceedings of the XX International Scientific and Practical Conference*. Warsaw, Poland. 2022. Pp. 577-582.